

Otoriter Rejimin İnşası ve Sürekliliği: Mısır Ordusunun Siyasal Hayattaki Rolü Üzerine Bir Deđerlendirme

Özge Özkoç*

Özet

Mısır “devrimi”nin ardından iktidara gelen Müslüman Kardeşler hareketine karşı 3 Temmuz 2013 tarihinde Abdüfettah Sisi liderliğinde gerçekleştirilen askeri darbeyle, Mısır ordusunun siyasal hayattaki en önemli aktörlerden biri haline geldiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla, 1952 Hür Subaylar darbesinin ardından devlet başkanlığının ordu içerisinden gelen isimlerce yürütülmesine ilişkin siyasal rejimin otoriter yapısını besleyen “geleneğin” bir kere daha tecelli ettiği aşıkardır. İşte bu çalışma, ordunun otoriter rejimin 1950’lerdeki inşasından Mısır “devrimi”nden sonraki konsolidasyonuna kadar olan süreçteki rolüne odaklanmaktadır. Dolayısıyla, ordunun otoriter rejimin sürekliliğindeki merkezi rolü bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu çalışmada asıl olarak, ekonomi-politik temelli yaklaşım ekseninde, Mısır ordusunun 2011’den itibaren gündeme gelen siyasal kriz dönemlerinde nasıl olup da politik alanı massetme kabiliyetine sahip olduğu tarihsel bir perspektifle açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmanın en önemli argümanlarından biri, askeriyenin sadece 2013 darbesi sırasında değil, henüz 2011’de geçiş süreci başlarken de asıl olarak 1952 darbesiyle kendisine biçtiği kurucu rolden ilhamla siyasal alanın ana aktörü olma kapasitesine kavuştuğudur.

Anahtar Kelimeler

Mısır, ordu, otoriter rejim, Mısır “devrimi”, 2013 darbesi.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
ozkoc@politics.ankara.edu.tr
(orcid.org/0000-0001-6733-7183)
Makale geliş tarihi : 12.11.2019
Makale kabul tarihi : 27.12.2019

Consolidation and Durability of Authoritarian Regime: Evaluating the Role of the Egyptian Military in Political Structure

Abstract

It is possible to say that the Egyptian military has become one of the most important actor in the political structure after the military coup under the leadership of Abdelfettah el-Sisi on 3 July 2013 against the Muslim Brotherhood which came to power after the Egyptian “revolution”. Therefore, the “tradition” that supports the authoritarian structure of political regime regarding the conduct of the presidency coming from Egyptian army after the Free Officers coup of 1952 is became apparent once again. This study focuses on the the role of army from the construction of the authoritarian regime in the 1950s to the consolidation after the Egyptian “revolution”. Therefore, the central role of Egyptian army in the stability of authoritarian regime is the main axis of the study. This study deals with how the Egyptian army has the ability to absorb the political sphere in the periods of political crisis that has been on the agenda since 2011 in the axis of economic-political based approach from a historical perspective. One of the most important arguments of this study is that the military gained the capacity to become the main actor of the political field not only during the 2013 coup but also during the transition period in 2011, inspired by its founding role in the 1952 coup.

Keywords

Egypt, military, authoritarian regime, Egyptian “revolution”, coup d’etat of 2013.

Giriş

3 Temmuz 2013 tarihinde Mısır’da Müslüman Kardeşler ve Muhammed Mursi iktidarına karşı gerçekleştirilen askeri darbenin ardından, Savunma Bakanı Abdülfettah Sisi “sivil hayat”a geçiş yaparak 2014 ve 2018 yıllarında gerçekleştirilen devlet başkanlığı seçimlerini kazandı ve başkanlık koltuğuna oturdu.¹ Sisi’nin yönetimi devralmasıyla, 1952 Hür Subaylar darbesiyle monarşinin tasfiye edilmesinin ardından devlet başkanlığının ordu içerisinden

---

¹ Sisi, katılım oranının yüzde 47.5’te kaldığı 2014 yılındaki devlet başkanlığı seçiminde oyların yüzde 96.1’ini aldı. Bkz. “Abdel Fatah el-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt Presidential Election, Official Says”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/03/abdel-fatah-al-sisi-presidential-election-vote-egypt>, 3 June 2014 (Erişim Tarihi: 11.02.2019). 2018 yılında gerçekleştirilen seçimlerde ise, katılım oranı yüzde 41.5’te kalırken, Sisi oyların yüzde 97.8’ini alarak devlet başkanı seçildi. Bkz. “Sisi wins landslide victory in Egypt election”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election>, 2 April 2018 (Erişim Tarihi: 11.02.2019).

gelen isimlerce yürütülmesine ilişkin siyasal rejimin otoriter yapısını besleyen “geleneğin” bir kere daha tecelli ettiğini söylemek mümkündür. Gerçekten de, Mursi’nin devlet başkanlığı döneminde yaşanan kısa süreli “demokrasi” deneyimi hariç, Hür Subaylar darbesinin ardından yönetimi devralan Muhammed Necip, ardından Necip’i tasfiye ederek 1954’te devlet başkanlığı koltuğuna oturan Cemal Abdül Nasır, 1970’te selefinin ölümünün ardından iktidara gelen Enver Sedat ve 1981 yılında Sedat’tan boşalan koltuğu dolduran Hüsnü Mübarek Mısır ordusunun üst kademelerinde görev yapmış isimlerdi. Dolayısıyla, Sisi de bu geleneğin takipçisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihsel hat/süreklilik, Mısır siyasetindeki sembolik düzeyde bir belirlenmeye işaret etmenin ötesinde, ordunun siyasal hayattaki belirleyiciliğine ve 1952’den itibaren ortaya çıkan siyasal rejimin otoriter niteliğine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Sisi’nin iktidarı ele almasıyla, 1952’den beri süregelen ve fakat zaman zaman biçim değiştirerek kendisini muhafaza eden rejimin otoriter niteliği, 2013’ten itibaren yeniden ve farklı bir tarzda konsolide olmuşa benzemektedir. 3 Temmuz darbesinden sonra Mısır’da yaşanan ağır insan hakları ihlalleri, ordunun ekonomik ve siyasal hayatta giderek artan ağırlığı, Tahrir protestolarını sırtlayan politik aktörlerin siyasal sistemin dışında bırakılması gibi önemli gelişmeler Mısır’daki rejimin otoriter niteliğine ilişkin sadece birkaç örnek olarak gösterilebilir.²

2013 darbesinin ardından 2011’deki ayaklanmaların ana motivasyonlarından birini oluşturan demokrasi talebinin karşılanmadığı, aksine ordunun rejimin en önemli ortaklarından biri haline geldiği yeni tür bir otoriter rejimin inşa edildiği aşıkardır.³ Nitekim, bu durum 2011 sonrasında Mısır üzerine oluşmaya başlayan literatürü derinden etkilemiş ve Mısır’daki otoriter rejim ile ordu ilişkisini ele alan çalışmaların sayısı giderek artmaya başlamıştır.⁴ 3 Temmuz darbesinin ardından

² İnsan Hakları İzleme Derneği’nin yıllık raporları Mısır’daki insan hakları ihlallerine ilişkin ayrıntılı bilgi vermektedir. Nitekim, 2018 yılında yayımlanan rapora göz atıldığında, güvenlik güçlerince gerçekleştirilen insan hakları ihlallerine, 2013’ten beri verilen idam cezalarına, ifade ve toplanma özgürlüğüne getirilen sınırlamalar ile kadınlara karşı artan ayrımcılığa ilişkin çarpıcı verilerle karşılaşılacaktır. Bkz.: “Egypt: Events of 2018,” *Human Rights Watch*, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt> (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2019).

³ Örneğin, Aziz, süregelen seçimlere rağmen ordunun ağırlığının her alanda hissedildiği Sisi’nin iktidar dönemini “seçimli askeri otoriterlik” kavramsallaştırması etrafında ele almaktadır. Bkz.: Sahar F. Aziz, “Military Electoral Authoritarianism in Egypt,” *Election Law Journal*, Vol. 16, No. 2 (2017), s. 280-295.

⁴ Bu noktada, 1952 darbesinin ardından Mısır siyasetinde ordunun rolünü ele alan önemli çalışmaların 2011 öncesinde de var olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bkz.: Anouar Abdel-Malek, *Egypt: Military Society*, New York, Random House, 1968; A. Perlmutter, *Political Roles and Military Rulers*, London, F. Cass, 1981; Mark N. Cooper, “The Demilitarization of Egyptian Cabinet,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14, No. 2 (1982), s. 203-225; Robert Springborg, “The President and the Field Marshal: Civil-Military Relations in Egypt Today,” *MERIP Middle East Report*, No. 147 (1987), s. 4-11+14-16+42; Imad Harb, “The Egyptian Military in Politics: Disengagement and Accommodation?,” *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2

ordunun siyasal alanı ve rejimi belirleme kabiliyeti literatürde oldukça tartışılan bir konu haline gelmiştir. İlgili literatürün, ordunun olası bir demokratikleşme sürecine zarar verdiği, hatta Sisi liderliğinde inşa edilen yeni tür bir otoriter rejimin en önemli aktörlerinden biri haline geldiği konusunda uzlaştığı görülmektedir.⁵ 2013 darbesinin nedenlerine ve Sisi döneminde ortaya çıkan yeni rejime odaklanan çalışmaların, Mısır ordusunun bu süreçteki rolünü temelde iki ana damar üzerinden ele aldıkları söylenebilir. İlk olarak, ordunun siyasal iktidarı ele geçirebilme kapasitesini ekonomik alandaki ağırlığı üzerinden okuma eğilimindeki ekonomi-politik eksenli damardan bahsedilebilir.⁶ Bu literatür, ordunun sosyalist ekonomiden neo-liberal ekonomiye geçilirken ve siyaseten görece bir nüfuz kaybına uğrarken dahi, nasıl olup da 2011'e kadar Mısır ekonomisinde ayrıcalıklı bir rol edinebildiğine ve ekonomik imtiyazlarını zedeleme potansiyeline sahip bir rejim değişikliği gündeme geldiğinde de ana aktör olarak siyaset sahnesine dönüş yaptığını odaklanmaktadır. İkinci damar ise, 2013 darbesini, askeriyenin temsil ettiği varsayılan seküler kanat ile Müslüman Kardeşler hareketinde cisimleşen İslamcılar arasındaki güç mücadelesinin ve derin devletin İslamcı iktidara karşı rejimin bekasını korumak üzere harekete geçmesinin bir sonucu olarak ele almaktadır.⁷ Bu noktada, ekonomi-politik merkezli literatürün bu çalışmaya da

(2003), s. 269-290; Steven A. Cook, *Ruling but not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey*, John Hopkins University Press, 2007.

- ⁵ Zeinab Abul-Magd, "The Egyptian Republic of Retired Generals," *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/>, 2012a, (Erişim Tarihi: 06.05.2019); Yezid Sayigh, "Above the State: The Officers' Republic in Egypt," *Carnegie Middle East Center*, https://carnegieendowment.org/files/officers_public1.pdf, 2012, (Erişim Tarihi: 22.06.2019); Robert Springborg, "The Role of Arab Militaries in Arab Thermidor," *Project on Middle East Political Science*, <https://pomeps.org/the-role-of-militaries-in-the-arab-thermidor>, 2014, (Erişim Tarihi: 17.05.2019); Steven Heydemann, "Explaining the Arab Uprisings: Transformations in Comparative Perspective," *Mediterranean Politics*, Vol. 21, No.1 (2016), s. 192-204; Stephen Roll, "Managing Change: How Egypt's Military Leadership Shaped the Transformation," *Mediterranean Politics*, Vol. 21, No. 1 (2016), s. 23-43.
- ⁶ Khaled Fahmy, "Egyptian Military Empire," *Middle East Monitor*, <https://www.middleeastmonitor.com/20140709-the-egyptian-military-empire/>, 2014, (Erişim Tarihi: 12.06.2019); Zeinab Abul-Magd, "Egypt's Adaptable Officers: Power, Business, and Discontent," *ISPI Analysis*, No. 265 (2014), s. 1-9; Marina Ottoway, "Al-Sisi's Egypt: The Military Moves on the Economy," *Wilson Center Occasional Paper Series*, 2015, s. 1-8; Edip Asaf Bekaroğlu, ve Veysel Kurt, "Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 2 (2015), s. 1-36; Shana Marshall, "The Egyptian Armed Forces and Remaking of an Economic Empire," *Carnegie Middle East Center*, 2015, s. 1-30; Angela Joya, "The Military and the State in Egypt: Class Formation in the Post-Arab Uprisings," *British Journal of Middle Eastern Studies*, DOI:10.1080/13530194.2018.1509692, 2018, s. 1-21.
- ⁷ Bessma Momani, "In Egypt, Deep State versus Brotherhoodization," *Brookings*, <https://www.brookings.edu/opinions/in-egypt-deep-state-vs-brotherhoodization/>, 2013, (Erişim Tarihi: 15.07.2019); Charles Levinson ve Matt Bradley, "In Egypt, 'Deep State' Rises Again," *The Wall Street Journal*, <https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324425204578601700051224658>, 2013, (Erişim Tarihi: 12.06.2019); Tarek Massoud, *Counting Islam:*

ilham verdiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu çalışmada da Mısır ordusunun ekonomik alandaki ağırlığının siyaseten nüfuz oluşturabilme hususunda önemli bir etkisi olduğunun altı çizilecektir. Diğer yandan, bu çalışma, 2013 darbesini İslamcılarla sekülerler arasındaki ideolojik mücadelenin sonucu olarak ele alan yaklaşımla aynı hat üzerinden ilerlememektedir. Çünkü, bu argüman, ordu ile Müslüman Kardeşlerin 2011-2013 yılları arasındaki örtük uzlaşısını/“işbirliği”ni⁸ ve 2013 darbesi sırasında Selefî Nur Partisi’nin Sisi’ye verdiği desteği açıklamak konusunda yetersiz kalmaktadır.

Bu çalışma, otoriter rejimin 1950’lerdeki inşasından 2011 Mısır “devrimi”nden sonraki konsolidasyonuna kadar olan süreçte ordunun rolüne odaklanmaktadır. Dolayısıyla da Sisi döneminde ortaya çıkan yeni tür otoriter rejime ilişkin ayrıntılı bir analiz bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığını bırakılacaktır. Bu çalışmada asıl olarak, ekonomi-politik temelli yaklaşım ekseninde, Mısır ordusunun 2011’den itibaren gündeme gelen siyasal kriz dönemlerinde nasıl olup da politik alanı massetme kabiliyetine sahip olduğu tarihsel bir perspektifle açıklanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, birinci bölümde, 1952 darbesinden sonra otoriter bir rejim kurulurken orduya biçilen role ve Nasır döneminde ordu aracılığıyla kimi muhalif gruplarla nasıl mücadele edildiğine odaklanılacaktır. Bunu yaparken, devlet eliyle kalkınma modelinin hakim olduğu ekonomik yapıya, ordunun bu yapıdaki rolüne ve otoriter rejimin inşasına özel bir yer verilecektir. İkinci bölümde, Enver Sedat’ın 1974’te başlattığı infitahla (ekonomik dışa açılma) birlikte çok-partili hayata geçilirken, ordunun edindiği yeni pozisyon ile neo-liberal otoriter rejimin doğuşu ve sürdürülmesindeki rolüne odaklanılacaktır. Aynı şekilde, 1977 ekmek isyanlarının bastırılmasında ordunun nasıl bir rol oynadığı ele alınacaktır. Son olarak ise, Mübarek döneminde ordunun 1970’lerde kazandığı yeni pozisyonunu devam ettiren ana unsurlar ile Mübarek rejimine verdiği destek analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu analiz, ordunun otoriter rejimin inşasından 2011-2013 yılları arasındaki siyasal krizleri bertaraf ederek rejimin konsolidasyonuna uzanan “kurucu” rolünün nasıl bir tarihsel sürekliliğe oturduğunu anlamaya kapı aralayacaktır.

Religion, Class, and Elections in Egypt, Cambridge, Cambridge University Press, 2014; Hazem Kandil, “Mısır’da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013’ün Tahlihi,” Y. Doğan Çetinkaya (der.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul, İletişim, 2014, s. 89-147; Hazem Kandil, *Inside the Brotherhood*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

⁸ Müslüman Kardeşlerin Mübarek’in istifasının ardından protestocuların yana desteğini çekerek, ordu ile içerisine girdiği “işbirliği”ni ele alan ve dahası bu süreci 1952-1954 dönemindeki Hür Subaylar-İhvan “ittifakı”yla karşılaştırmalı bir şekilde analiz eden iki önemli çalışma için bkz.: Anne Alexander, “Brothers-in-arms? The Egyptian Military, the Ikhwan and the revolutions of 1952 and 2011,” *The Journal of North African Studies*, Vol. 16, No. 4 (2011), s. 533-554 ve Omar Ashour, “Collusion to Crackdown: Islamist-Military Relations in Egypt,” *Brookings Doha Center Analysis Paper*, No. 14 (2015), s. 1-43.

Cemal Abdül Nasır Dönemi: Otoriter Rejimin İnşası ve Ordu

Emperyalizmle, işbirlikçileriyle ve ülkedeki feodal yapıyla mücadele etmek, sermayenin hükümet üzerindeki egemenliğine son vermek, toplumsal adaleti sağlamak, güçlü bir ulusal ordu kurmak ve demokrasiyi inşa etmek gibi temel ilkeleri benimsediklerini ilan eden Hür Subaylar hareketinin⁹ 23 Temmuz 1952'de gerçekleştirdiği darbeyle 19. yüzyıldan beri ülkede hüküm süren Kavalalı Hanedanlığı yıkıldı. Yeni rejimin temel politikası ise, 1882'den beri süregelen İngiliz egemenliğine ve eski rejimin ülkedeki nüfuzuna son vermek ekseninde şekillendi. Bu yüzden, hem sosyo-ekonomik ve siyasal yapıyı dönüştürerek büyük toprak sahipleri başta olmak üzere emperyalizmle işbirliği içerisinde hareket ettikleri düşünülen eski rejim unsurlarını bertaraf edebilmek hem de anti-emperyalist mücadele vurgusuyla Arap milliyetçiliği ve sosyalizmini harmanlayan Üçüncü Dünyacı bir perspektif üzerinden politika geliştirebilmek için ekonomiden siyasete, siyasetten kültürel alana kadar ülkede kapsamlı bir dönüşüm başlatıldı. Özellikle darbeden sonra devlet başkanı olan Muhammed Necip'in 1954 yılında tasfiye edilmesinin ardından iktidarı ele alan Nasır döneminde siyasal rejimin otoriter niteliği de her alanda giderek pekiştirildi.¹⁰ 1952'den itibaren Hür Subaylar hareketinin benimsediği ilkeler çerçevesinde yeni bir siyasal rejim tipi ortaya çıkmaya başladı. Fakat, yukarıda işaret edilen ilkelere "demokrasiyi inşa etmek" vurgusunun geri planda kaldığını, aksine yeni rejimin güçlü bir devlet başkanlığına dayanan otoriter bir nitelik kazanmaya başladığını söylemek mümkündür. Nitekim, darbe sadece monarşiyi yıkmakla kalmamış; ülkedeki çoğulcu parlamenter yapıyı da sona erdirerek,¹¹ rejime bağlı tek bir partinin dışındaki siyasal partileri yasaklamıştı. Bunun yanı sıra, Nasır, Eski Rejim'in temsilcisi toprak sahiplerini ve çoğu zaman İngiliz sömürge yönetimine yakın bir ekonomik ve siyasal tutum sergileyen hanedan mensuplarını tasfiye etmiş; ardından siyasal alandaki egemenliğini pekiştirerek ordu mensuplarının da içinde yer aldığı yeni bir iktidar bloğu yaratmıştı.¹²

⁹ Anouar Abdel-Malek, "The Crisis in Nasser's Egypt," *New Left Review*, Vol. 1, No. 45 (1967), s. 7.

¹⁰ Bu noktada şunu belirtmek gerekmektedir: Necip ile Nasır arasındaki temel anlaşmazlık noktası siyasal rejimin niteliğinin ne olacağına ilişkindi. Necip parlamenter bir yapıdan yanayken, Nasır güçlü bir devlet başkanlığı sistemini savunuyordu. Gerçekten de Necip döneminde yürürlüğe giren 1952 Anayasası parlamenter sisteme dönüşü öngörürken, Nasır döneminde kabul edilen 1956 Anayasasıyla başkanlık sistemi getirildi.

¹¹ 1914-1952 yılları arasında ülkede İngiliz nüfuzu sürerken, Mısır'da siyasal açıdan görece liberal dönem yaşandığını söylemek mümkündür. Nitekim, Marsot, monarşinin de desteğiyle seçilmiş bir hükümetin İngiliz etkisi altında ülkeyi yönettiği bu dönemi "liberal deneyim" olarak adlandırmaktadır. Bkz.: Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 83-107.

¹² Özge Özkoç, "Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma," *Mülkiye Dergisi*, Cilt. 40, No. 1 (2016), s. 36.

Yukarıda değinilen otoriter yapıyı destekleyen en önemli aktör ise, şüphesiz darbeyi gerçekleştiren ve yeni rejimin kurucu unsuru olduğu iddiasıyla hareket eden orduydü. Dolayısıyla, ordunun kurumsallaşarak monarşi sonrası otoriter rejimin en temel dayanak noktalarından biri haline geldiğini söylemek mümkündür.¹³ Gerçekten de ordu, her alandaki dönüşümü sırtlayarak yeni rejimin inşasında Nasır'ın en büyük destekçisi oldu. Nasır döneminde siyasal alandaki ağırlığı başta ekonomi olmak üzere diğer alanlara oranla çok daha belirgin olan ordunun otoriter rejimin inşasında oynadığı rolü, siyasal ve ekonomik alan ile farklı toplumsal muhalefet biçimlerine karşı uyguladığı baskı(lar) üzerinden gözlemleyebilmek mümkündür.

Darbenin ardından oluşturulan Devrimci Komuta Konseyi, yukarıda benimsenen ilkeleri gerçekleştirebilmek için öngörülen üç yıllık geçiş sürecinde tüm yetkileri elinde toplarken, Konsey üyeleri kabinedeki sivillerin yerlerini alarak eski rejimin topyekûn tasfiyesine giriştiler.¹⁴ Bu tasfiyenin yanı sıra, Devrimci Komuta Konseyi, siyasal alanı kendi tekeline alabilmek için Ocak 1953'te bütün siyasal partileri yasakladığını açıkladı. Darbenin ardından siyasal alanda ortaya çıkan boşluğu doldurabilmek ve rejime kitle desteğini sağlayabilmek amacıyla önce Özgürlük Birliği kuruldu. 1957'de Ulusal Birlik, Özgürlük Birliği'nin yerini aldı; 1962'de ise sosyalist ekonomi politikaya geçilmesiyle Arap Sosyalist Birliği çatısı altında yeni bir örgütlenmeye gidildi. Elbette ki, ordunun kontrolündeki tüm bu örgütlenmelerin amacı, devletin siyasal ve toplumsal alanı kontrol altına alabilmesini sağlamaktı. İktidarın tam anlamıyla el değiştirmeye başladığı bu süreçte, askeriyenin rolü sadece Devrimci Komuta Konseyi'nin oluşturulmasıyla ve üç yıllık geçiş dönemiyle sınırlı kalmadı; Nasır'ın iktidar yılları boyunca ordu mensuplarının siyasal hayattaki ağırlıkları artarak devam etti. Örneğin, Nasır dönemi boyunca, 1970'te devlet başkanlığı koltuğuna oturacak Enver Sedat da dahil olmak üzere, tüm devlet başkan yardımcıları eski ordu mensupları arasından seçildi; dahası Savaş ve İçişleri bakanlıkları gibi kritik bakanlıklar da asker kökenli isimlere teslim edildi.¹⁵ Bunların yanı sıra, Nasır, ordudaki subayları bürokratik ve diplomatik görevlere getirdi; eyaletlere vali olarak atadı; dahası ekonomik ve sosyal politikanın planlanmasındaki kritik pozisyonlarda görevlendirdi.¹⁶ Öyle ki, 1961'e gelindiğinde Nasır'ın kabinesindeki bakanların yüzde 51'i asker

¹³ Amy Austin Holmes ve Kevin Koehler, "Myths of Military Defection in Egypt and Tunisia," *Mediterranean Politics*, DOI: 10.1080/13629395.2018.1499216, 2018, s. 1-26.

¹⁴ Özge Özkoç, "Mısır Devrimi'ni Anlamak," Yavuz Yıldırım ve Yasin Athoğlu (der.), *Değişen Ortadoğu'da Değişmeyen Sorunlar: Irak İşgalinden Arap Baharına*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, s. 29.

¹⁵ Harb, *a.g.e.*, s. 278-279.

¹⁶ Robert Prewasser, "The Missing Revolution: El-Sisi's Presidency in the Light of the Army's Historical Role in Egypt," *Stichproben*, Cilt 14, No 27, 2014, s. 66.

kökenliydi.¹⁷ İktidarda olduğu dönem boyunca Nasır'ın atadığı on savunma bakanından hiçbiri sivil kökenli değildi.¹⁸ Bu noktada, ordunun bu baskın konumunun İsrail'le süregiden savaş durumundan beslendiğini, hatta bunun üzerinden meşruiyet devşirildiğinin de altını çizmek gerekmektedir. Bu durum, ancak 1967 Savaşı'nda İsrail karşısında alınan ağır yenilginin askeriyenin eleştirilmesine yol açmasının ardından değişmeye başlayacak ve siyasal alanda Sedat döneminde gözle görülür bir sivilleşme ortaya çıkacaktır.

Darbenin hemen ardından Mısır ordusunun siyasal alandaki ağırlığı muazzam ölçüde genişlemiştir. Bu siyasal ağırlığın yanı sıra, Nasır büyük toprak sahiplerinin nüfuzunu kırmak için uygulamaya koyduğu toprak reformu ve millileştirmelerle ekonomiyi devlet eliyle kalkınma modeli ekseninde şekillendirdi. Toprak reformuyla toprak sahibi aristokraziye büyük bir darbe indirilirken, ekonominin sanayi ve ticaret burjuvazisi lehine yeniden şekillenmesi sağlandı; 1957'deki millileştirmeler yabancı sermayeyi ulusal burjuvazi lehine sınırlandırmak için yürürlüğe koyuldu.¹⁹ 1961'deki millileştirme hamlesi, asıl olarak devleti temel üretici haline getirdi. 1962 yılında ilan edilen Ulusal Şart ile tam anlamıyla sosyalist ekonomiye geçildi ve devlete özel sektörle ilişkili herhangi bir şirketi kamulaştırma hakkı verildi.²⁰ Devletin ekonomideki varlığının muazzam ölçüde artmasıyla, rejime kitle desteği de sağlanmaya başladı. Hem toprak reformuyla topraksız köylüye sınırlı da olsa toprak dağıtıldı hem de bürokrasinin genişlemesiyle orta sınıflar için yeni bir istihdam alanı yaratıldı. Örneğin, Mısır bürokrasisi 1952'de 350 bin kişiden oluşurken, 1970 yılında bu sayı 1.2 milyon kişiye ulaşmıştı.²¹ Bu durum, aşağıda değinileceği üzere, Sedat'ın 1970'lerdeki neo-liberalleşme hamlesiyle değişmeye başlayacak ve rejime olan kitle desteğinin azalmasına yol açacaktır.

Nasır döneminde orduya ekonomik alanda faaliyet yürütmesini sağlayacak alan açıldı. Ordunun siyasal alandaki pozisyonu kadar ekonomik alandaki ağırlığı da gözle görülür bir şekilde arttı. Devlet eliyle kalkınma döneminde, kamu sektörü ekonomide baskın haline gelirken, ordu da sanayinin ve kamu hizmetinin tedarikçisi haline geldi.²² Üst düzey askerler, devletin kontrolündeki fabrikalara yönetici olarak atandılar.²³ Fakat yine de bu dönemde, yeni rejim inşa edilirken

¹⁷ Elizabeth Picard, "Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State," *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State Volume III*, Aaded Dawisha ve William Zartman (ed.), New York, Crom Hell, 1988, s. 125.

¹⁸ Alaa Al-Din Arafat, *The Rise of Islamism in Egypt*, Palgrave, 2017, s. 42.

¹⁹ Ibrahim G. Aoude, "From National Bourgeois Development to "Infatih": Egypt, 1952-1992," *Arab Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 1 (1994), s. 2-7.

²⁰ *Ibid.*, s. 7.

²¹ James L. Gelvin, *Modern Orta Doğu Tarihi, 1453-2015*, çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s. 316.

²² Marshall, *a.g.e.*, s. 4.

²³ Abul-Magd, "Egypt's Adaptable Officers..." s. 2.

ordunun ekonomiye oranla siyasal alanda daha fazla ağırlığa sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Nitekim, bu durum, Enver Sedat döneminde başlatılan neo-liberalleşmeyle beraber değişmeye başlayacak, siyasal alanda kısmi bir dönüşüm ortaya çıkarken Mısır ordusu siyaseten yaşadığı pozisyon kaybını ekonomik alandaki varlığını pekiştirerek bertaraf etmeye çalışacaktır.

Darbenin ardından ortaya çıkan özellikle sol tandanslı toplumsal muhalefet ise rejim tarafından sert bir şekilde bastırıldı. Aslında ilk etapta, birçok Mısırlı gibi, işçiler de 1952 darbesini eski rejim unsurlarının ayrıcalıklarına son vereceği ve toplumsal adaleti tesis edeceği umuduyla desteklediler.²⁴ Fakat zamanla rejimin farklı sektörlerden gelen işçileri kapsayacak bağımsız bir sendikanın oluşumunu engellemeye yönelik girişimleri rejimle işçiler arasındaki olası bir işbirliğinin önünü tıkadı. Rejime yönelik ilk meydan okuma, darbenin hemen ardından 12 Ağustos 1952'de "yozlaşmış" yöneticilerin tasfiyesi, seçilmiş bir sendikanın oluşturulması ve ücretlerde eşitliğin sağlanması gibi taleplerle tekstil işçilerinin greve gitmeleriyle ortaya çıktı.²⁵ Ertesi gün, ordu ve greve katılanlar arasında çıkan çatışmada birçok işçi, polis memuru ve asker öldü. Hür Subayların tepkisi oldukça sertti: 500'den fazla işçi tutuklanırken, bunların 29'u askeri mahkemede yargılandı.²⁶ Dahası askeri mahkemede gerçekleştirilen yargılamada, yeterli delil bulunmamasına rağmen yasadışı komünist bir örgüte üye olmaktan suçlu bulunan iki kişinin idamına karar verildi ve bu iki kişi 7 Eylül'de idam edildiler.²⁷ Aslında, delil yetersizliğine rağmen bu iki kişinin suçlu bulunarak idam edilmeleri, rejimin muhaliflere vermek istediği gözdağının ilk adımıydı. Nitekim, Devrimci Komuta Konseyi, bunun ardından "komünist avı" başlatarak, toplumsal muhalefeti ezmeye yöneldi. İlerleyen süreçte, Şubat-Mart 1954'de Necip ile Nasır arasındaki iktidar mücadelesinin billurlaşması ile farklı toplumsal kesimlerin harekete geçtiği bir demokrasi tartışması ortaya çıktı. 24 Şubat 1954'te Necip'in istifa etmesinin ardından, 28 Şubat 1954'te ordunun kışlasına dönerek sivil siyasete geçişinin sağlanması, siyasal tutukluların serbest bırakılması ve demokratik kurumların yeniden inşası gibi taleplerle Necip'e destek protestoları gerçekleştirildi.²⁸ Necip yanlısı protestolara karşı, 29 Mart 1954'te Nasır taraftarları da "kahrolsun demokrasi" sloganının damgasını vurduğu karşı gösteri düzenlediler.²⁹ Bu dönemdeki protestolar, askeri rejimle işçiler arasındaki ilişkiler açısından diğer

²⁴ Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class*, London, I. B. Tauris, 1988, s. 419-420.

²⁵ Alexander, *a.g.e.*, s. 537.

²⁶ Joel Gordon, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 1992, s. 62.

²⁷ Beinin ve Lockman, *a.g.e.*, s. 423.

²⁸ Beinin ve Lockman, *a.g.e.*, s. 438.

²⁹ Abdul Azim Ramadan, *Al-Ikhwan al-Muslimun wa al-Tanzim al-Sirri (The Muslim Brothers and the Secret Organization)*, Cairo, al-Hay'a al-'Amma lil Kitab, 1993, s. 158'den aktaran Ashour, 2015, s. 10-11.

bir dönüm noktası oldu. Nasır'ın iktidarı eline almasının ardından, 1957'de rejimin kontrolü altında Mısır İşçi Sendikası Federasyonu kuruldu.³⁰ Böylelikle, rejime muhalefeti sırtlayacak işçi hareketi devlet kontrolü altına alınmış oldu. Dolayısıyla, ele alınan iki örnek üzerinden de görüleceği üzere, ordu henüz yeni rejimin inşasının ilk aşamasında ortaya çıkan muhalefeti bastırmak üzere harekete geçen ve ilerleyen süreçte de bu rolünü devam ettiren ana aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sedat'ın iktidarıyla beraber ise ordu, benzer bir rolü farklı biçimlerde oynayacak ve neo-liberal dönemin yeni konjonktüründe farklı adaptasyon mekanizmaları geliştirmeyi başararak varlığını muhafaza edecektir.

Enver Sedat Dönemi: Neo-Liberalizme Geçiş ve Ordunun Dönüşen Pozisyonu

Nasır'ın ölümünün ardından iktidara gelen Enver Sedat'ın 1974 yılında başlattığı ve özgün adıyla “infitah” (dışa açılma) olarak tanımlanan neo-liberalleşme süreci Mısır'ın 1970'lerine damgasını vurdu ve bu süreç Mübarek döneminde de hız kesmeden devam etti. Sedat'ın başlattığı ekonomik açılım politikası, daha önceki dönemde uygulanan kalkınma planlarının terk edilmesi, devletin kontrol ettiği ekonomik sektörün yabancı yatırımcılara açılması ve yapısal uyum programlarının uygulamaya konulması anlamına geliyordu.³¹ İlk aşamada, temelde Arap sermayesinin ülkeye çekilmesi planlansa da 1979 yılında İsrail'le imzalanan barış antlaşmasının ardından Mısır, Batı'yla uzlaşarak ABD'nin askeri yardımlarından en fazla yararlanan bölge ülkesi haline geldi. Bunun yanı sıra, ekonomik alandaki neo-liberalleşme hamlesini çok partili hayata geçişe yönelik atılan adımlar takip etti ve 1976 yılında belli siyasal partilerin örgütlenmelerine izin verilerek parlamento seçimleri gerçekleştirildi. Yine de bu noktada, ekonomik alandaki neo-liberalleşmenin Mısır siyasetinde tam bir demokratikleşme getirmediği, aksine demokratik pratiklere karşı devletin baskı aygıtlarının güçlendiği söylenebilir. Özellikle de Mübarek döneminde kristalize olacak neo-liberal otoriteryenizme en büyük destek ordudan gelecektir.

Nasır yıllarından tam bir kopuşu simgeleyen neo-liberalleşme süreci, yukarıda da değinildiği gibi, sadece ekonomik alanla sınırlı kalmayarak siyasal alanı da kapsayacak ve dolayısıyla ordunun rolünü de derinden etkileyecek bir dönüşüm başlattı. Ayrıca, İsrail'le sona eren savaş hali ve Üçüncü Dünyacı perspektifin yerini alan Amerikan desteği de ordunun 1950'ler ve 1960'lar boyunca meşruiyet ürettiği zemini ortadan kaldırdı. Çünkü, anti-emperyalist mücadelenin ana aktörü olarak tanımlanan ordunun siyasal alandaki meşruiyeti

³⁰ Anne Alexander ve Mostafa Bassiouny, *Bread, Freedom, Social Justice: Workers' Egyptian Revolution*, London, Zed Books, 2014, s. 43.

³¹ Adam Hanieh, *İsyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğu'daki Sorunları*, çev. A. Toprak, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2015, s. 33-36.

neo-liberal dönemin yeni konjonktüründe sorgulanır hale gelmeye başlamıştı. Fakat, bu süreçte ordunun rejimin inşası sırasında oynadığı anahtar rolünü dönüştürerek ve ekonomik alandaki ağırlığını arttırarak sürdürdüğünü, bu anlamda da Mısır'daki otoriter rejimin sürekliliğinde önemli bir pay sahibi olmaya devam ettiğini vurgulamak gerekmektedir. Ordunun yeni dönemin koşullara adapte olarak hala rejimin en önemli destekçisi olmaya devam ettiği bu duruşunu, siyasal ile ekonomik alanda değişen konumu ve rejimin toplumsal muhalefete karşı uyguladığı baskı üzerinden okumak mümkündür.

Ordu, yukarıda da değinildiği gibi, Nasır döneminde daha çok siyasal alanın kontrolünde ve muhalefetin bastırılmasında önemli bir rol oynamışken, 1970'lerdeki neo-liberalleşmenin tetiklediği görece demokratikleşme sürecinin etkisiyle siyasal açıdan bir nüfuz kaybı yaşamaya başladı. İlk etapta, Sedat'ın ekonomik neo-liberalleşmeye paralel olarak 1976'da çok partili hayata geçişi başlatması ve Nasırcıları tasfiye girişimi, iktidar bloğu içerisindeki ordu mensuplarının aleyhine bir sonuç doğurdu. Sedat, rejimi sivilileştirmek için radikal adımlar attı; özellikle kurduğu hükümetlerdeki ordu mensuplarının sayısını azaltmaya çalışırken karşılığında teknokratların hükümette yer almalarını sağladı. Gerçekten de, ordunun siyasal alandaki nüfuz kaybını, Sedat'ın 1971'den itibaren kurduğu kabinelerde görev alan ordu mensuplarının sayısı üzerinden gözlemlemek mümkündür. 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında kurulan savaş kabinesi hariç olmak üzere, 1972 yılında kurulan hükümet, Nasır dönemine kıyasla, askerlerin sayıca en az yer aldığı kabine oldu.³² Yine, bir önceki dönemle bir karşılaştırılma yapıldığında, Nasır döneminde ordu mensuplarının bakanlıkların yüzde 20.6'sını ellerinde tuttukları, Sedat döneminde ise bu oranın yüzde 7.5'e gerilediği göze çarpmaktadır.³³ Sedat iktidar yılları boyunca da ordu mensupları yerine işadamları, hukukçular ve mühendisler gibi teknokratlarla çalışmayı tercih etti.

Bu dönemde, Mısır ordusunun ekonomik alandaki ağırlığının siyasal hayatta yaşadığı nüfuz kaybıyla ters orantılı olarak artmaya başladığının altını çizmek gerekmektedir. İnfitahın başlatılmasının hemen ardından, Sedat'ın girişimiyle, 1975 yılında silah sanayinin geliştirilmesini sağlamak amacıyla Sanayileşme İçin Arap Örgütü kuruldu. Bu örgütün amacı, neo-liberalleşmenin ruhuna da uygun bir şekilde, Arap sermayesini ülkeye çekerek Batı'dan gelecek teknik yardımlarla Mısır'da silah üretimini gerçekleştirmektir.³⁴ Her ne kadar bu örgüt, İsrail'le barış antlaşması imzalayan Mısır'ın Arap ülkelerince protesto edilmesi nedeniyle işlevsiz hale gelse de 1979 yılında Sanayileşme İçin Mısır Örgütü adını alarak ordunun kontrolünde yoluna devam etti. Ordunun ekonomik alandaki varlığını

³² Cooper, *a.g.e.*, s. 208.

³³ Picard, *a.g.e.*, s.125 ve Cooper, *a.g.e.*, s. 209.

³⁴ Picard, *a.g.e.*, s. 125.

pekiştirecek bir diğer adım ise, 1979 yılında Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü'nün kurulması oldu. Bu örgütün temelde iki amaçla kurulduğunu söylemek mümkündür. Birinci amaç, artık Nasır döneminde olduğu gibi, ekonomik kalkınma için mücadele etmek zorunda kalmayan generallerin enerjisini asimile edebilmektir.³⁵ İkincisi ise, ordunun sivil projelerdeki etkisini artırarak siyasal alandaki nüfuz kaybını dengeleyebilmektir.³⁶ Kuruluşu Sedat döneminin son yıllarına denk gelen bu örgüt, Mübarek döneminde giderek işlevselleşecek ve askeriyenin ekonominin büyük kısmındaki yatırımlarını kontrol eder hale gelecektir. Ayrıca, Sedat döneminde, ordunun vergi muafiyetinden ve devlet kaynaklarına ulaşma konusunda kendisine tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak altyapı çalışmalarında önemli bir rol oynamasına izin verildi.³⁷ Ayrıca, ordu ile özel sektör arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesine öncelik verilerek, kamu sektöründe deneyim sahibi olan ordu mensuplarının özel sektöre bir anlamda yol göstericilik yapmaları sağlandı. Dolayısıyla, Sedat dönemi, Mübarek'in iktidarı boyunca devam edecek olan özel sektör-askeriye işbirliğinin ilk adımlarının atıldığı dönem oldu. Gerçekten de, Mübarek döneminde ekonominin önemli bir kısmını kontrol ederek adeta askeri bir şirket haline gelecek ordunun ekonomideki varlığını muhafaza edecek yapı taşları bu dönemde atılmışa benzemektedir.

Yukarıda değinilen etkilerinin yanı sıra 1970'lerdeki neo-liberalleşme hamlesi, bir önceki dönemin toplumsal ilişkiler ağını da kökten değiştirerek rejime yönelik muhalefetin doğması için uygun bir zemin hazırladı. Sosyalist ekonomi politikasının uygulandığı dönemden farklı olarak devletin ekonomik alandan çekilmesi, kamu sektöründe istihdam edilen orta sınıf mensuplarının işlerini kaybederek lümpenleşmelerine yol açtı. Devlet ekonomiden yavaş yavaş çekilirken, Sedat yönetiminin 1977 yılının başında temel gıda maddeleri üzerindeki sübvansiyonları kaldırdığını açıklaması ise, Kahire ve İskenderiye merkezli ekmek isyanlarının patlak vermesine yol açtı. Bu noktada ekmek isyanlarının 1976 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimlerinin ertesine denk geldiğini vurgulamak gerekmektedir. Sol hareketlerin ve üniversite öğrencilerinin başını çektiği protestocular açısından yeni meclis, saldırının ana öznesi olmaktan çok taleplerinin karşılık bulabileceği bir platform olarak görülmüştü.³⁸ Aslında bir anlamda, 1976 seçimleri siyasal alandaki şeffaflaşmaya dair umutları artırarak, kitlelerin politikleşmesinde olumlu bir etkide bulunmuştu. Fakat, rejimin kontrolü altındaki temsili demokrasiye geçişin toplumsal muhalefetin dile getireceği gelir adaletsizliğine ilişkin itirazlara alan açmayacağı ekmek isyanlarının ilk aşamasında belli olmuştu. Nitekim, 12 Ocak 1977'de Kahire'de sayıları 2000

³⁵ Abul-Magd, *Egypt's Adaptable Officers...*, s. 3.

³⁶ Joya, *a.g.e.*, s. 9-10

³⁷ *Idem.*

³⁸ Cooper, *a.g.e.*, s. 239-240.

ile 4000 arasındaki protestocu, İskenderiye’de ise yaklaşık 20000 gösterici kolluk kuvvetleriyle çatışmaya girdi. Sedat’ın düzeni sağlamakla görevlendirdiği ordu, İskenderiye ve Kahire başta olmak üzere şehir merkezlerine girerek göstericilere müdahale etti.³⁹ Ekmek isyanları sırasında 79 gösterici öldürüldü; 566 kişi yaralandı ve 1250 kişi tutuklandı.⁴⁰ Müdahalenin ardından kışlasına dönen ordunun, Sedat döneminde rejime bağlılığının test edildiği en önemli vaka ekmek isyanları oldu.⁴¹ Tıpkı, Nasır döneminde rejime muhalefet eden hareketlere yöneltilen suçlamaya benzer şekilde, Sedat da ekmek isyanlarının rejimi yıkmayı hedefleyen komünistlerce planlandığını ileri sürmüştü.⁴² Ordu ise bu süreçte, siyaseten bir statü kaybına uğramış olsa da rejimin bekası söz konusu olduğunda toplumsal muhalefeti bastırarak müesses nizamdan yana pozisyon almış ve varlığını sürdürebilmiştir. Benzer bir durum, aşağıda değinileceği üzere, Sedat sonrası dönemde de kendisi gösterecektir. 1970-1981 yılları arasındaki bu geçiş sürecinin ardından, Mısır ordusu, Mübarek’in iktidara gelmesiyle birlikte sisteme farklı biçimlerde entegre olarak ve bu sefer ekonomik alandaki ağırlığını daha fazla arttırarak neo-liberal otoriter rejimin en büyük destekçilerinden biri haline gelecektir.

Hüsnü Mübarek Dönemi: Neo-liberal Otoriteriyenizm ve Ordunun Rolü

1981 yılında Sedat’ın askeri tören sırasında ordu mensubu bir İslamcının gerçekleştirdiği suikaste kurban gitmesinin ardından, 1970’lerde Hava Kuvvetleri Komutanlığı yapmış olan Hüsnü Mübarek’in 2011 yılının Şubatı’na kadar sürecek uzun süreli iktidar dönemi başladı. Mübarek döneminde hız kesmeden devam eden Batı kapitalizmine eklenme çabası, Mübarek rejiminin ve rejim tarafından kontrol edilen Ulusal Demokrat Parti’nin merkezde yer aldığı nepotizme dayanan ekonomik ve siyasal bir yapı doğurdu. Artık ABD’nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri haline Mısır, 1980’ler ve 1990’lar boyunca IMF ile masaya oturarak yapısal uyum programlarını uygulamaya çalışırken, Sedat döneminden itibaren gelişmeye başlayan özel sermaye Mübarek’in merkezde yer aldığı iktidar bloğuyla geliştirilen kişisel ilişkiler aracılığıyla palazlanmaya başladı. Ayrıca, siyasal alanı kontrol altında tutmaya devam eden rejim, göstermelik seçimlerle temsili demokrasinin işlediğine ilişkin bir illüzyon yaratmaya çalışmaktan da geri durmadı. Oysa, 1981 suikastının

³⁹ Yehuda (Udi) Blanga, “Turmoil in Ehypt -1968-2011: the Status of the armed Forces in Citizen Uprisings in Egypt,” *Contemporary Politics*, Vol. 30, No. 3 (2014), s. 371.

⁴⁰ Ram Sachs, *On Bread and Circuses: Food Subsidy Reform and Popular Opposition in Egypt*, <https://docplayer.net/38190087-On-bread-and-circuses-food-subsidy-reform-and-popular-opposition-in-egypt-ram-sachs.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

⁴¹ Bekaroğlu ve Kurt, *a.g.e.*, s. 12.

⁴² Blanga, *a.g.e.*, s. 371.

ardından yürürlüğe giren ve Mübarek dönemi boyunca yürürlükte kalan olağanüstü hal uygulaması, bu dönemde insan hak ve özgürlüklerini kısıtlayan neo-liberal otoriter rejimin temel belirleyeni olmaya devam etti. Mısır, giderek bir polis devleti haline gelirken, bir devlet politikası olarak sistematik insan hakları ihlalleri ve işkence de gitgide yaygınlık kazandı.⁴³ Ayrıca, görsel ve yazılı medya üzerindeki baskı arttırıldı. Siyasal temsiliyetin oldukça sınırlı kaldığı, Mübarek denetimindeki Ulusal Demokrat Parti'nin siyasal alanı massettiği bu dönem, ekonomik liberalleşmeye rağmen siyasal alanın şeffaflaşmadığı ve dolayısıyla demokratik ilke ve kurumların gelişemediği bir dönem oldu. Bu konjonktürde, 2000'lerin ortasında toplumun farklı muhalif kesimlerinin bir araya gelerek oluşturdukları "Kifaya" (Yeter) hareketi, hem neo-liberalizmin tahribatıyla artan yoksulluğa, gelir adaletsizliğine, rejimle özdeşleşmiş yolsuzluk ve adam kayırmacılığa hem de rejimin otoriter niteliğine ilişkin itirazların dile getirilmeye başladığı bir platform oldu. Bu muhalif damar, 2000'lerin ikinci yarısından itibaren gerçekleştirilen protestoların da ana örgütleyicisi haline geldi. 2004'ten itibaren Mısır sokaklarının hareketliliğini protesto sayılarındaki artış açık bir şekilde göstermektedir. 2004 yılında gerçekleşen protesto sayısı 266 iken, bu sayı 2008 yılında 630'a yükselmiş; 2010 yılında ise ülkede neredeyse günde beş farklı protesto eylemi gerçekleştirilir olmuştu.⁴⁴ Dolayısıyla, 2004'ten itibaren Mısır sokaklarındaki gösterilerin sayısında ortaya çıkan bu artış, muhalefetin giderek olgunlaştığına, bunun yanı sıra da mevcut rejimin meşruiyet krizi içerisine girdiğine ilişkin önemli bir ipucu vermektedir. Nitekim, Ocak 2011'de patlak veren Tahrir protestolarının açılan bu damardan beslendiğini, bir anlamda 2000'lerin mirası üzerine şekillendiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda kısaca değinilen neo-liberal otoriter rejimin sürekliliğindeki kritik aktör ise, daha önceki dönemlerde de olduğu gibi, hiç şüphesiz orduydü. Hem ekonomik olarak hem de sivil bürokrasi ve burjuvazi içindeki varlığıyla ordu, özellikle Mübarek'in son dönemlerinde adeta ülkeyi geri plandan yürüten ana kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de, ordu, yeni koşullara adapte olarak, 1980'lerden itibaren Mübarek rejimiyle işbirliği içerisinde hem ekonomik hem de siyasal alandaki varlığını sürdürebilmiştir. Mübarek dönemi boyunca, ordunun kendisini yeni koşullara adapte ederek otoriter rejimin sürekliliğindeki kritik katkısı, siyasal ve ekonomik alandaki varlığı ile toplumsal muhalefete uygulanan baskı mekanizmasındaki ortaklığı üzerinden ele alınabilir.

İlk olarak, ordunun 1970'lerde siyaseten kaybettiği nüfuzunu Mübarek döneminde yeniden kazanmaya başladığını belirtmek gerekmektedir. Özellikle

⁴³ Aida Seif el-Dawla, "Torture: A State Policy," Rabab el-Mehdi ve Philip Marfleet (ed.), *Egypt: The Moment of Change*, London, Zed Books, 2009, s. 120.

⁴⁴ Abdel Monem Said Aly, "State and Revolution in Egypt: The Paradox of Change and Politics," *Crown Center for Middle East Studies Essay 2* (2012), s. 20.

Mübarek'in son dönemlerinde Mısır'ın neredeyse emekli generaller tarafından yönetilen bir ülke haline geldiğini söylemek mümkündür.⁴⁵ Mübarek, iktidarına karşı ordu içerisinde oluşabilecek muhalefeti engelleyebilmek amacıyla, 1981-1989 yılları arasında ordudan emekli olan subayları sivil görevlere atamayı tercih etti. Örneğin, bu dönemde, eyalet valilerinin yüzde 30'unu emekli generaller oluşturuyordu.⁴⁶ Bu oran, ilerleyen süreçte de giderek artmaya başladı. Mübarek'in 2000'leri kapsayan son iktidar döneminde ise, yine eyalet valilerin yüzde 44'ü asker kökenliydi.⁴⁷ Buna ek olarak, Süveyş Kanalı'nın yönetimi ve Kızıl Deniz'deki limanların yönetimi her daim emekli genelkurmay başkanlarına tahsis edildi.⁴⁸

Ordu emekli generaller aracılığıyla siyasal alandaki ağırlığını arttırırken, ekonomik alanda da adeta neo-liberalleşmenin ana aktörü haline gelerek sistemin işlerliğinin sağlanmasında kritik bir rol oynamaya devam etti. Mübarek döneminde, ordunun kendi varlığını muhafaza stratejisi, özel sektörle işbirliği yapmak ve ordu merkezli yatırımları geliştirmek üzerine kuruldu. Yukarıda da değinildiği gibi, 1979'da devlet eliyle kurulan Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü'nde emekli generaller ve subaylar yer alarak farklı ticari alanlarda girişimde bulunmaya başladılar. Vergi muafiyeti ve çeşitli imtiyazlardan yararlanan bu organizasyon, diğer şirketlere uygulanan kısıtlamalara maruz kalmaksızın ekonomik alanı massetme kabiliyetine ulaştı. Bu organizasyon 1981'de Mübarek'in iktidara gelmesinin ardından, 1981-1989 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan Abd al-Halim Abu Ghazala döneminde bir şirket haline geldi ve ülkenin en büyük gıda üreticisi oldu. Bunun yanı sıra, Abu Ghazala hem Mübarek'in Savunma Bakanlığını yürüttü hem de artık Ulusal Demokrat Parti adını alan yönetici partinin içerisinde yer aldı.⁴⁹ Dolayısıyla, ordunun en önemli isimlerinden birinin doğrudan Mübarek rejiminin içerisinde yer almasını askeriye'nin rejime olan güçlü desteğinin bir tezahürü olarak okumak mümkündür.

1990'larda Mübarek tam bir ekonomik liberalleşme uygulamaya koymuşken, askeriye'nin ekonomideki girişimlerinin önü daha da açıldı; ordu eliyle yeni şirketler ve fabrikalar kurulmasına izin verildi. İlerleyen süreçte, ordu gıda üretimden araba üretimine kadar farklı sektörlerde faaliyet gösterir hale geldi. Nitekim, Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü 1994 itibarıyla 16 fabrika işletiyor, 75000 işçi çalıştırıyordu.⁵⁰ 1990'lardan itibaren Mısır'da IMF ve Dünya Bankasıyla uyumlu özelleştirme hamleleri yürürlüğe sokulurken, ilk başta Washington

⁴⁵ Abul-Magd, "Understanding SCAF: the..." s. 154.

⁴⁶ Hisham Bou Nassif, "Wedded to Mubarak: The Second Careers and Financial Rewards of Egypt Military Elite, 1981-2011," *Middle East Journal*, Vol. 67, No. 4 (2013), s. 517.

⁴⁷ *Idem*.

⁴⁸ Abul-Magd, "Egypt's Adaptable Officers..." s. 4.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 3.

⁵⁰ Firsch, *a.g.e.*, s. 184.

Konsensüsü ile başlayan yeni ekonomi politikaya itiraz eden ordu, yeni düzenlemelerle ekonomik alandaki imtiyazlarını korudu; bunun karşılığında da neo-liberal otoriter rejiminin sürekliliğinden yana bir duruş sergiledi. Bu dönemde ordunun ekonomik alandaki varlığı ulusal güvenlik tehdidi nedeniyle resmi olarak açıklanmasa da artık İsrail’le savaş argümanına sarılarak meşruiyet üretmenin mümkün olmadığı yeni konjonktürde ordu, ekonomik kalkınmaya yaptığı “vatansever” katkılar retorikğine başvurarak varlığına meşru bir zemin yaratmaya çalışmıştır.⁵¹ 1952’den beri süregiden bu vatanseverlik vurgusuna rağmen, Nasır döneminde müttefiklerini alt sınıflar olarak tanımlayan ordunun 1980’lerden itibaren iş dünyası ve burjuvaziyle ittifak içerisinde hareket ettiğinin altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla, ordunun neo-liberal otoriter rejimin tam kalbinde yer alan ve bizatihi sistemin işlerliğini sağlayan ana aktör olduğu söylenebilir. Bu açıdan da, 2011 yılının başında Tahrir protestoları patlak verdiğinde ordu, artık sistemin taşıyamadığı Mübarek’in tasfiyesine göz yumacak, ama Mübarek sonrası geçiş sürecini kontrol altında tutarak 1952’den beri kazandığı siyasi ve ekonomik ayrıcalıklarını muhafaza etmeye çalışacaktır.

Ordunun 2011 Tahrir protestolarına ve Mübarek’in istifasının ardından geçiş sürecini kontrol ederken süregiden ayaklanmalara yönelik tutumuna bakacak olursak, tıpkı Nasır ve Sedat dönemlerinde olduğu gibi, aslında mevcut rejimin sürdürülmesi amacıyla hareket ettiğini görmek mümkündür. Ocak 2011’de protestoların başlamasının ardından ilk etapta sessiz kalan ordu, protestoların hız kesmeden devam etmesi üzerine muhaliflerin talebine paralel bir şekilde Mübarek’in tasfiyesinden yana bir siyasi duruş sergiledi. Dolayısıyla, ordu göstericilere şiddet kullanarak müdahale etmedi ve sokaktan gelen Mübarek’in istifası talebine yakın bir politika izledi. Bu noktada şu hususun altını çizmekte fayda var: 1952-1954 arasında ve 1977 yılında müesses nizamı koruma gayesiyle hareket etmiş olan ordunun Tahrir protestoları sırasında göstericilere karşı şiddet kullanmaktan imtina etmesinin ana nedeni, protestocuların yana tavır almış olması değil Mübarek’in tasfiyesine göz yumarak mevcut düzeni restore edebilmektir. Böylesine geniş çaplı bir kitlelilik nedeniyle ordu, Mübarek rejiminin bırakacağı boşluğu doldurarak, sokak hareketinin giderek “marjinalleşmesi”nin de önüne geçebileceğini hesapladı. Gerçekten de, Mübarek’in tasfiyesiyle Şubat 2011 ile Haziran 2012 arasındaki geçiş sürecinin temel aktörü olan Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SKYK) “devrimci” taleplere kulak tıkadı; en örgütlü siyasi aktör olan Müslüman Kardeşlerle işbirliği yaparak sol hareketleri dengeleyebileceğini hesapladı. Örneğin, sokaktan çekilen Müslüman Kardeşler, protestocuların büyük kısmının boykot ederek katılmadığı ordu eliyle hazırlanan anayasal değişikliklere destek kampanyası yürüterek yavaş yavaş iktidara hazırlandı. SKYK’nin geçiş süreci için hazırladığı anayasa

---

⁵¹ Abul-Magd, “Egypt’s Adaptable Officers...,” s. 3-4.

değişikliği, Tahrir devrimini sırtlayan öznelere tarafından eleştirilirken Müslüman Kardeşler değişikliklerin referanduma sunulması sırasında “evet” kampanyasını örgütleyen en büyük örgüt oldu.⁵² İktidarı elinde tuttuğu dönemde Mısır sokakları yeniden hareketlendikçe, SKYK muhaliflere baskı uygulamaktan çekinmedi. Örneğin, Nisan 2011’de, Ocak 2011’deki Tahrir protestoları sırasında sıklıkla dile getirilen “demokrasiye geçiş” talebinin, SKYK tarafından ağırdan almasına bağlı olarak protestolar yeniden patlak verdiğinde, kolluk kuvvetleri göstericilere şiddet uygulayarak sistemi kendi iradesi doğrultusunda şekillendirmeye girişti.⁵³ Dahası, Konsey, yürürlükte olan olağanüstü hali uygulamaya ve insan hakları ihlallerini sürdürmeye devam etti. Konsey’in iktidarı ele aldığı dönemde, 12.000 sivil askeri mahkeme yargılanırken, bu uygulama 15 yaş altındaki çocukların askeri mahkeme önüne çıkarılmayacağına ilişkin uluslararası hukukta oluşmuş konsensüse rağmen çocukları da kapsar hale geldi.⁵⁴ Ayrıca, Konsey silahsız protestoculara uyguladığı orantısız şiddetle birçok katliama imza attı; ifade özgürlüğünü sınırlandırarak bağımsız gazetecileri tutuklamaya başladı.⁵⁵

Haziran 2012’den Temmuz 2013’e dek süren Muhammed Mursi döneminde bu sefer Mısır sokakları Mursi karşıtlığı temelinde büyük ve geniş çaplı kitlesel eylemlere sahne olmaya başladı. Müslüman Kardeşlerin devrim sürecinde yer almış unsurları ötekileştiren söylemi, yeni anayasa yapım sürecinin sadece İslamcılar aracılığıyla yürütülmesi ve Mısırlıların ekonomik durumlarında herhangi bir iyileşmenin olmaması muhaliflerin bu kez yeni rejime karşı ortak bir platformda buluşmalarına yol açtı.⁵⁶ Aşağıdan gelen bu talebin yanı sıra, Müslüman Kardeşler ile ordu arasında da anlaşmazlıkların patlak verdiğini gözlemlemek mümkündür. Müslüman Kardeşler iktidarı tarafından 2012 yılının sonunda Süveyş Kanalı’nı küresel bir ekonomik merkez haline getirmek için açıklanan altyapı projesinin ordu tarafından yürütüleceği varsayıyordu. Fakat, kanalın genişletilmesine ilişkin bu büyük kapsamlı projenin doğrudan Mursi’ye bağlı olacağı ve dolayısıyla orduyu etkisizleştireceğinin açıklanması iktidar bloğunun içinde bir ayrışmaya yol açtı.⁵⁷ Kanalın ekonomik önemi de düşünüldüğünde, söz konusu projenin ordu ve Müslüman Kardeşler iktidarı arasında bir gerginlik yarattığını söylemek mümkündür. Ordunun ekonomik alandaki ağırlığına meydan okumayı sembolize eden bu girişim, ordu mensupları

⁵² “Egyptian vote on constitution reveals deep divisions,” *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/18/egypt-constitution-vote-divisions>, 18 March 2011 (Erişim Tarihi: 20.10.2019).

⁵³ Gamal H. Selim, “Egypt Under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution,” *Arab Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 2 (2015), s. 183-184.

⁵⁴ “World Report of 2012: Egypt,” *Human Rights Watch*, <https://www.hrw.org/world-report/2012/country-chapters/egypt> (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2019).

⁵⁵ Selim, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁶ Özkoç, “Mısır Devrimi’ni Anlamak,” s. 52.

⁵⁷ Marshall, *a.g.e.*, s. 12.

tarafından tenkit edildi. Bir askeri yetkili, ordunun onayının alınmadığı bu projenin ihtilaf yaratabileceğinin altını çizdi.⁵⁸ Dolayısıyla, Mursi karşıtı 2013 Haziranı'nda protestolar başladığında, ordu ile Müslüman Kardeşler iktidarı arasında Süveyş Kanalı projesinin kim tarafından yürütüleceğine ilişkin anlaşmazlık kristalize olmuş durumdaydı. Ordunun ekonomik imtiyazını zedeleme potansiyeline sahip bu anlaşmazlık, darbeden sonra ordu lehine çözülecektir. Nitekim, 2013 darbesinin ardından kanalın genişletilmesi ve yeniden yapılandırılmasına ilişkin proje, Sisi dönemindeki askeri rejimin en "prestijli" ulusal projesi haline geldi.

Yukarıda değinilen aşağıdan gelen protestoların ve iktidar bloğu içerisinde ortaya çıkan uzlaşmazlığın etkisiyle, Müslüman Kardeşlere karşı siyasal alanı doldurma potansiyeline sahip örgütlü bir hareketin yokluğunda ordunun yeniden siyaset sahnesine çıkarak düzeni restore etmek üzere 3 Temmuz 2013'te iktidara el koyduğu söylenebilir. Tıpkı 2011 sonrası süreçte olduğu gibi, 2013'ten itibaren Mısır ordusunun yine ekonomik ve siyasal kazanımlarını korumak gayesiyle hareket ettiği ve bu anlamda da muhalefetin "demokrasiye geçilmesi" gibi temel talebini karşılamak bir yana mevcut otoriter sistemi sürdürmeye yöneldiğinin altını çizmek gerekmektedir.

Sonuç

3 Temmuz 2013'te Müslüman Kardeşler hareketini lağvederek Muhammed Mursi iktidarına son veren darbenin ülkede askeri bir otoriter rejimin inşasına kapı araladığı aşıkardır. Fakat, 2011'de Mübarek'in istifasının hemen ardından dahi geçiş sürecini kontrol etmeye çalışan ana aktörün ordu olduğu düşünüldüğünde, söz konusu darbenin sekülerizm ile İslamcılık arasındaki ideolojik mücadelenin ötesinde daha derin kökleri olan bir tarihselliğe oturduğunu vurgulamak gerekmektedir. Nitekim, bu çalışmada altı çizildiği üzere ordu, 2011 ve 2013 yıllarında sokak hareketinin marjinalleşmesini engellemek ve 1952'den beri kazandığı imtiyazları kaybetmemek amacıyla siyaset sahnesinde yerini almış görünmektedir.

1952'de monarşiyi devirerek, yeni rejim inşasında kendisine kurucu bir rol atfeden ordunun 1970'lere kadar olan dönemde meşruiyetini siyasal alandaki ağırlığından ve İsrail'e karşı yürütülen savaştan devşirdiğini söylemek mümkündür. Nasır rejiminin en önemli iktidar ortaklarından biri olarak ordu, bu dönemde siyasal alandaki nüfuzuna kıyasla geri planda kaldığı gözlemlenebilen ekonomik bir aktör olmaya da başladı. Özellikle 1960'larda sosyalist ekonomi politikanın uygulanmasında da rejime olan desteğini ekonomik kazanımlar aracılığıyla pekiştirdi. Dahası, henüz rejimin inşası evresinde iktidar karşıtı

---

⁵⁸ *Idem.*

muhalif hareketler gündeme geldiğinde de düzeni restore eden ana aktör yine ordu oldu. Dolayısıyla, Nasır dönemindeki güçlü devlet başkanlığı sistemiyle bezenmiş, siyasal çoğulculuğu yasaklayan ve muhalefet biçimlerini baskı altına alan otoriter rejimin inşasında ordunun kritik bir rol oynamaya başladığını vurgulamak gerekmektedir.

Enver Sedat'la birlikte Mısır'da neo-liberal ekonomiye geçilirken, çok partili hayata geçiş adımları da gündeme geldi. Bu durum, ordunun siyasal alandaki ağırlığında kısmi bir düşüşe yol açıyorsa da ordu kendisini yeni koşullara adapte ederek rejim içerisindeki varlığını sürdürdü. Sedat, siyaseten "işlevsizleştirme"ye başladığı orduya ekonomide alan açarak olası darbe girişimlerini önlemeye çalışırken ve askerlerin enerjisini yeni bir alanda asimile etmeyi denerken, ordu da İsrail'le savaş durumunun sona erdiği bu yeni konjonktürü bir geçiş aşaması olarak değerlendirmiş görünmektedir. Yine de bu geçiş aşamasında ordu, rejimin muhafazasından yana olan pozisyonunu sürdürmüştür. Nitekim, 1977 yılındaki ekmek isyanlarını bastırarak kışlasına dönmüş ve Sedat'ın düzeni restore etme görevini yerine getirmiştir.

1981'de başlayan Mübarek döneminde hatları belirginleşen neo-liberal otoriter rejimin en büyük destekçisinin yine ordu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Liberalleşen ekonominin ana aktörü haline gelen ordu, siyasal alandaki kazanımlarını da sürdürerek rejime destek konusunda 2011 yılına dek taviz vermemiştir. Dolayısıyla, Tahrir protestolarıyla ülkeyi etkisi altına alan iktidar karşıtı muhalefete ilk etapta temkinli yaklaşan ordu, Mübarek sonrası dönemdeki geçiş süreci doğrudan kontrolü altına alarak mevcut otoriter yapının sürdürülmesindeki ana aktör olmuştur. Müslüman Kardeşlerin bir yıllık kısa süreli iktidar dönemine bir darbeyle son veren ordunun, 2011'de olduğu gibi 2013'te de ana hareket noktası 1952'den beri kazandığı imtiyazlardan taviz vermeksizin ülkede yeni tür bir ortoriteryenizm inşa edebilmektir.

Sonuç olarak, bu çalışmada, ordunun sadece 2013 darbesi sırasında değil, henüz 2011'de geçiş süreci başlarken de asıl olarak 1952 darbesiyle kendisine biçtiği kurucu rolden ilhamla siyasal alanın ana aktörü olma kapasitesine kavuştuğu ve güçlü bir tarihsel mirasın ağırlığıyla hareket ettiği vurgulanmıştır. Gerçekten de, ordu Tahrir protestolarını başlatan ve sırtlayan sol tandanslı sokak hareketinin marjinalleşmesini engelleyerek, geçiş dönemini mümkün mertebe kontrol etmek ve rejimin bekasını sağlamak üzerinden bir siyaset izlemiştir. Benzer bir analiz, 3 Temmuz darbesine giden süreç için de yapılabilir. Nitekim, Kasım 2012'den itibaren Mısır'da Mursi karşıtlığı temelinde yeni bir sokak siyaseti ve dolayısıyla muhalefet ortaya çıkmışken, ordu Müslüman Kardeşlerin bırakacağı boşluğu doldurmaya aday güçlü bir sivil-siyasal aktörün yokluğunda kurucu unsur olarak siyaset sahnesine geri dönmüş, aslında sokak hareketinin etkisiyle ortaya çıkma potansiyeli olan farklı geçiş süreçlerini engellemek ve dahası kontrol altına

almak gayesiyle hareket etmiş görünmektedir. Bunun yanı sıra, ordunun ekonomik imtiyazlarını korumak konusundaki güçlü motivasyonu da darbenin gerçekleşmesindeki en önemli etkenlerden biridir. Sonuç olarak, otoriter rejimi inşa eden ana aktörlerden biri olarak ordunun, her defasında örgütlü bir siyasal aktörün yokluğunda otoriter sistemin devamından yana bir politika izlemeye çalışacağı aşikardır. Elbette ki bu direnç, ancak toplumsal muhalefetin örgütlülüğüyle ve Mısır'ın kendi içerisinde türeyecek demokratik hareketlerin olgunlaşmasıyla aşılabılır.

Kaynaklar

- “Abdel Fatah el-Sisi won 96.1 % of vote in Egypt Presidential Election, Official Says”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/03/abdel-fatah-al-sisi-presidential-election-vote-egypt>, 3 Haziran 2014 (Erişim Tarihi: 11.02.2019).
- Abdel-Malek, Anouar, “The Crisis in Nasser’s Egypt,” *New Left Review*, Vol. 1, No 45 (1967), s. 67-81.
- Abdel-Malek, Anouar, *Egypt: Military Society*, New York, Random House, 1968.
- Abul-Magd, Zeinab, “The Egyptian Republic of Retired Generals,” *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2012/05/08/the-egyptian-republic-of-retired-generals/>, 2012 (Erişim Tarihi: 06.05. 2019).
- Abul-Magd, Zeinab, “Understanding SCAF: The Long Reign of Egypt’s Generals,” *Cairo Review*, No. 6 (2012), s.151-159.
- Abul-Magd, Zeinab, “Egypt’s Adaptable Officers: Power, Business, and Discontent,” *ISPI Analysis*, No. 265 (2014), s. 1-9.
- Alexander, Anne, “Brothers-in-arms? The Egyptian Military, the Ikhwan and the revolutions of 1952 and 2011,” *The Journal of North African Studies*, Vol. 16, No. 4 (2011), s. 533-554.
- Alexander, Anne ve Mostafa Bassiouny, *Bread, Freedom, Social Justice: Workers&Egyptian Revolution*, London, Zed Books, 2014.
- Aly, Abdel Monem Said, “State and Revolution in Egypt: The Paradox of Change and Politics,” *Crown Center for Middle East Studies Essay 2* (2012), s. 1-95.
- Aoude, Ibrahim G., “From National Bourgeois Development to “Infitah”: Egypt, 1952-1992,” *Arab Studies Quarterly*, Vol. 16, No. 1 (1994), s. 1-23.
- Arafat, Alaa Al-Din, *The Rise of Islamism in Egypt*, Palgrave, 2017.
- Ashour, Omar, “Collusion to Crackdown: Islamist-Military Relations in Egypt,” *Brookings Doha Center Analysis Paper*, No. 14 (2015), s. 1-43.

- Aziz, Sahar F., "Military Electoral Authoritarianism in Egypt," *Election Law Journal*, Vol. 16, No. 2 (2017), s. 280-295.
- Bekaroğlu, Edip Asaf ve Veysel Kurt, "Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi," *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 2 (2015), s. 1-36.
- Beinin, Joel ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class*, London, I. B. Tauris, 1988.
- Beinin, Joel, *Workers and Thieves: Labor Movements and Popular Uprisings in Tunisia and Egypt*, California, Stanford University Press, 2016.
- Blanga, Yehuda (Udi), "Turmoil in Egypt -1968-2011: the Status of the Armed Forces in Citizen Uprisings in Egypt," *Contemporary Politics*, Vol. 20, No. 3 (2014), s. 365-383.
- Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.
- Cook, Steven A., *Ruling but not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey*, John Hopkins University Press, 2007.
- Cook, Steven A., *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*, Oxford, Oxford University Press, 2011.
- Cooper, Mark N., "The Demilitarization of Egyptian Cabinet," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14, No. 2 (1982), s. 203-225.
- "Egypt: Events of 2018," Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt>, (Erişim Tarihi: 10.04.2019).
- "Egyptian vote on constitution reveals deep divisions," *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/18/egypt-constitution-vote-divisions>, 18 March 2011 (Erişim Tarihi: 20.10.2019).
- "Egypt referendum: 88.3 % back changes that could see President al- Sisi stay in power in 2030," *Euronews*, <https://www.euronews.com/2019/04/23/egypt-referendum-88-3-back-changes-that-could-see-president-al-sisi-stay-in-power-until-20>, 24 April 2019 (Erişim Tarihi: 28.04.2019).
- El-Dawla, Aida Seif, "Torture: A State Policy," Rabab el-Mehdi ve Philip Marfleet (ed.), *Egypt: The Moment of Change*, London, Zed Books, 2009, S.120-135.
- ElSisi, Abdelfettah, "Democracy in the Middle East," *USAWC Strategy Research Project*, <https://www.atlanticcouncil.org/images/files/SisiCollegePaper.pdf>, 2006 (Erişim Tarihi: 21.06.2019).
- Fahmy, Khaled, "Egyptian Military Empire," *Middle East Monitor*, <https://www.middleeastmonitor.com/20140709-the-egyptian-military-empire/>, 2014 (Erişim Tarihi: 12.06.2019).
- Firsch, Hillel, "The Egyptian Army and Egypt's 'Spring'," *Journal of Strategic Studies*, Vol. 36, No. 2 (2013), s. 180-204.

- Gelvin, James L., *Modern Orta Doğu Tarihi, 1453-2015*, çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Gordon, Joel, *Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution*, Oxford, Oxford University Press, 1992.
- Hanieh, Adam, *İşyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğu'daki Sorunları*, çev. A. Toprak, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2015.
- Harb, Imad, "The Egyptian Military in Politics: Disengagement and Accommodation?," *Middle East Journal*, Vol. 57, No. 2 (2003), s. 269-290.
- Hashim, Ahmed S., "The Egyptian Military, Part One: From the Ottomans Through Sadat," *Middle East Policy*, Vol. 18, No. 3 (2011), s. 63-78.
- Heydemann, Steven, "Explaining the Arab Uprisings: Transformations in Comparative Perspective," *Mediterranean Politics*, Vol. 21, No.1 (2016), s. 192-204.
- Holmes, Amy Austin ve Kevin Koehler, "Myths of Military Defection in Egypt and Tunisia," *Mediterranean Politics*, DOI: 10.1080/13629395.2018.1499216 (2018), s. 1-26.
- Joya, Angela, "The Military and the State in Egypt: Class Formation in the Post-Arab Uprisings," *British Journal of Middle Eastern Studies*, DOI:10.1080/13530194.2018.1509692 (2018), s. 1-21.
- Kandil, Hazem, "Mısır'da İki Devrim Arasında Ordu ve 30 Haziran 2013'ün Tahlili," Y. Doğan Çetinkaya (der.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul, İletişim, 2014, s. 89-147.
- Kandil, Hazem, *Inside the Brotherhood*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- Karawan, Ibrahim A., "Politics and the Army in Egypt," *Survival*, Vol. 53, No. 2 (2011), s. 43-50.
- Letourneay, Jean-Francois, "The Perils of Power: Before and After the 2013 Military Coup in Egypt," *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 1 (2019), s. 208-213.
- Levinson, Charles ve Matt Bradley, "In Egypt, 'Deep State' Rises Again, The Wall Street Journal, <https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324425204578601700051224658>, 2013 (Erişim Tarihi: 12.06.2019).
- Marshall, Shana, "The Egyptian Armed Forces and Remaking of an Economic Empire," *Carneige Middle East Center*, 2015, s. 1-30.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Mısır Tarihi: Araçların Fetbinden Bugüne*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Massoud, Tarek, *Counting Islam: Religion, Class, and Elections in Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

- Momani, Bessma, "In Egypt, Deep State versus Brotherhoodization," *Brookings*, <https://www.brookings.edu/opinions/in-egypt-deep-state-vs-brotherhoodization/>, 2013 (Erişim Tarihi: 15.07.2019).
- Nassif, Hisham Bou, "Wedded to Mubarak: The Second Careers and Financial Rewards of Egypt Military Elite, 1981-2011," *Middle East Journal*, Vol. 67, No. 4 (2013), s. 509-530.
- Ottoway, Marina, "Al-Sisi's Egypt: The Military Moves on the Economy," *Wilson Center Occasional Paper Series*, 2015, s. 1-8.
- Özkoç, Özge, " 'Mısır Devrimi'ni Anlamak," Yavuz Yıldırım ve Yasin Athloğlu (der.), *Değişen Ortadoğu'da Değişmeyen Sorunlar: Irak İşgalinden Arap Babarına*, Bursa, Dora Yayınları, 2014, s.
- Özkoç, Özge, "Arap Dünyasında Demokratikleşme Süreçleri ve Siyasal İslam: Müslüman Kardeşler ve En-Nahda Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma," *Mülkiye Dergisi*, Cilt. 40, Sayı. 1 (2016), s. 29-56.
- Özkoç, Özge, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Perlmutter, A., *Political Roles and Military Rulers*, London, F. Cass, 1981.
- Picard, Elizabeth, "Arab Military in Politics: From Revolutionary Plot to Authoritarian State," *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State Volume III*, Adeed Dawisha ve William Zartman (ed.), New York, Crom Hell, 1988, s. 116-147.
- Priewasser, Robert, "The Missing Revolution: El-Sisi's Presidency in the Light of the Army's Historical Role in Egypt," *Stichproben*, Vol. 14, No. 27 (2014), s. 55-78.
- Richards, Alan et. all., *A Political Economy of the Middle East*, Boulder, Westview Press, 2014.
- Roll, Stephen, "Managing Change: How Egypt's Military Leadership Shaped the Transformation," *Mediterranean Politics*, Vol. 21, No. 1 (2016), s. 23-43.
- Sachs, Ram, *On Bread and Circuses: Food Subsidy Reform and Popular Opposition in Egypt*, <https://docplayer.net/38190087-On-bread-and-circuses-food-subsidy-reform-and-popular-opposition-in-egypt-ram-sachs.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- Sayigh, Yezid, "Above the State: The Officers' Republic in Egypt," *Carnegie Middle East Center*, https://carnegieendowment.org/files/officers_republic1.pdf, 2012 (Erişim Tarihi: 22.06.2019).
- Selim, Gamal M., "Egypt Under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution," *Arab Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 2 (2015), s. 177-199.
- "Sisi wins landslide victory in Egypt election", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election>, 2 April 2018 (Erişim Tarihi: 11.02.2019).

- Springborg, Robert, "The President and the Field Marshal: Civil-Military Relations in Egypt Today," *MERIP Middle East Report*, No. 147 (1987), s. 4-11+14-16+42.
- Springborg, Robert, "The Role of Arab Militaries in Arab Thermidor," *Project on Middle East Political Science*, <https://pomeps.org/the-role-of-militaries-in-the-arab-thermidor>, 2014, (Erişim Tarihi: 17.05.2019).